

CO JE KOGNITIVNÍ A JAK

Adjektivum *kognitivní* je v kontextu naší lingvistiky slovem poněkud promiskuitním. Jeho neutrálním pojmovým jádrem si leckdo není jist; o to snadněji se k němu připojují různé pozitivní i negativní příděchy. Toto slovo bude ve vědeckých úvahách nadále vadným a nespolehlivým nástrojem, nakolik se budeme držet dojmu, že znamená jedinou věc; že tu jednomu termínu odpovídá jediný určitý pojem, i když si sami třeba nejsme docela jisti jaký.

Paradox je tento: jak může být lingvista Noam Chomsky se svou teorií jazykové struktury uznáván za iniciátora *kognitivní revoluce*, jednoho z otců *kognitivní vědy*, je-li zároveň *kognitivní lingvistika* všeobecně pokládána za odmítavou reakci na chomskyánskou lingvistiku a za její antitezi? Tento rozpor zřejmě nevyřešíme jinak než připuštěním, že se tu nemluví tímž slovem o tomtěž.

Na jedné straně máme kognitivní revoluci coby zrod obecné kognitivní vědy. Její esencí bylo prolomení metodologických restrikcí tehdy vládnoucího psychologického behaviorismu a obnovený zájem o skryté kognitivní procesy, resp. dění v lidské mysli. Problematickým dogmatem behaviorismu byla teze, že mysl/kognice, cosi nepozorovatelného dostupnými vědeckými metodami, je vědecky uchopitelná nanejvýš jakožto přímočarý, a tedy teoreticky nezajímavý mechanismus propojování vstupů s výstupy, vjemů s chováním organismu. Kognitivní revoluce se do tohoto *black boxu* mysli/kognice vlamuje s pomocí oprávněné připomínky, že mentální propojování vstupů s výstupy může být ledasjaké, jen ne triviálně přímočaré, resp. že při vysvětlování behaviorálních fenoménů nemůžeme s předpokladem triviálního spojení vystačit (tolik Chomského kritika Skinnerova behavioristického pojetí jazyka) a neobejdeme se v něm bez hypotéz o netriviálních mentálních strukturách.

Odtud současné podoby kognitivní vědy jako kognitivní neurověda a kognitivní psychologie, pro něž *kognitivní* znamená asi tolik co „zajímavější se o nesnadno přístupné procesy, které je nutno předpokládat pro účinné vysvětlení inteligentního chování a jednání lidských bytostí“. S tímto užitím adjektiva *kognitivní*, s důrazem na skryté předpoklady inteligentních projevů jazykových, se zároveň setkáme v některých disciplínách specificky lingvistických, především v psycholingvistice a neurolingvistice. Pro kognitivní vědu je charakteristické, že se tyto skryté předpoklady pokouší odhalovat v úzké návaznosti na pozorovatelné podmínky a projevy individua, např. konstrukcí teoretického modelu předpokládaného procesu a vyhodnocováním přiměřenosti jeho výstupů. Ony problematické mentální entity a procesy, přímo nepozorovatelné, tu nevystupují jako danost, ale jako hypotéza umožňující do nějaké míry úspěšně predikovat empiricky pozorovatelné dění.

V tomto kontextu se zdá terminologicky nešťastné, že se probírané adjektivum uchýtilo také v označení lingvistického směru běžně známého pod názvem *kognitivní lingvistika*, jehož významnými postavami jsou George Lakoff, Leonard Talmy nebo Ronald Langacker. Je hodné pozornosti, že kognitivní lingvistice *nejde* jednoznačně o odhalování struktur mentálního dění či jeho neurofyziologického podkladu na základě pozorování řečového chování. Často se v ní naopak jedná o vysvětlování jazykových struktur a rysů řečového chování pomocí odkazu na přijaté a v rámci této disciplíny nepřilíš problematizované představy o mentálních stavech, proce-

sech a entitách v nich vystupujících. Pokud se pak kognitivní lingvistika přeče na základě *jazykových* projevů pokouší o popis organizace určité *mentální* domény, vnáší do popisu množství neempirických předpokladů, které jsou vůči jejím možným empirickým zjištěním imunní — předpokladů, s jakými disciplíny kognitivní vědy ve svém východisku v pozorovatelném šetří, nebo by šetřit měly. K pojmovému aparátu kognitivní lingvistiky patří, zřejmě bez možnosti revize, koncepty využívané v řeči o myslí a mentálních dějích odedávna: *kategorie a kategorizace, pojem a konceptualizace, mentální reprezentace, zkušenost a doména zkušenosti, znalost* apod.

Na straně jedné *kognitivní věda* není v principu předem omezena ve svých hypotézách o tom, jaké skryté procesy určují či umožňují naše vizuální vnímání vertikálních linií v kontrastu s horizontálními nebo třeba naše zacházení s flexivní morfologií češtiny. Vytvoří-li kognitivní vědec elegantní model určitého kognitivního procesu, korektně propojující vstupy a výstupy a odpovídající našim částečným psycho- a neurologickým znalostem o průběhu tohoto procesu v lidské kognici, není povinen navíc ukazovat, kde se v tomto modelu „nachází“ např. *pojem* určité věci nebo konkrétní *znalost* o ní. Naproti tomu od *kognitivní lingvistiky* nelze čekat, že by pod tíhou empirie pocítila např. potřebu pojednat strukturovanost naší jazykově formované zkušenosti s nábytkem jinak než v termínech vztahů mezi *pojmy / mentálními reprezentacemi* židle, stolu, skříně atd. Ačkoli předpokládané typy entit a procesů (*pojem*, např. *pojem stolu; konceptualizace*, např. *konceptualizace diskusního sporu* podle lakoffovského *argument is war*) náleží jednoznačně do sféry mentálního, nejsou do kognitivní lingvistiky přijaty jako výdobytek kognitivní vědy, v principu revidovatelný na základě jejích nových výsledků. Tvoří naopak pevný, intuitivní rámec, do kterého se veškerá empirická zjištění zařazují — tato zjištění mají vliv jen na chápání vztahů mezi *instancemi* těchto typů, nikoli na chápání těchto typů samých. Žádná empirická evidence, domnívám se, nemůže přimět kognitivní lingvistky a lingvisty, aby přestali chápat *pojmy* (*pojem stolu, pojem demokracie, pojem létání*) jako mentální entity, mezi nimiž platí ony komplikované vztahy a z nichž jakýmsi způsobem sestávají mentální *stavy* či *postoje* jako přesvědčení, touhy nebo obavy.

Je třeba zdůraznit, že to není nutně špatně. Tradiční způsoby řeči o obsazích mysli v termínech *pojmu*, *přesvědčení*, *obav* atd. se dávno před vznikem kognitivních věd osvědčovaly jako vysoce efektivní nástroj vysvětlování a předpovídání lidského jednání. Víme například o svém příteli XY, že jeho *pojem* cti má charakteristiky *a* a *b*, že je tento přítel *přesvědčen*, že *p* a *q*, že si *přeje* *r*, ale zároveň se *obává*, že *s* — a z této znalosti se slušnou pravděpodobností úspěchu vyvodím, že tento můj přítel bude zítra ráno v 6 hodin stát uprostřed Václavského náměstí, nesa v levé ruce růži, v pravé tiskna revolver. Tato efektivita obvyklého mentálního pojmosloví zdaleka není triviální. Kognitivní věda se svými nejpokročilejšími neurozobrazovacími technikami, předhodíme-li jí onoho přítele k prozkoumání, není takové předpovědi žádným způsobem schopna, a podle všeho ještě velmi dlouho nebude. Máme tedy kognitivní lingvistice vyčítat, že se opírá o tradiční mentální pojmosloví (které v tomto smyslu můžeme považovat za soubor dobře osvědčených, byť i velmi tradičních hypotéz), aniž je ochotna je případně pod tlakem empirických zjištění revidovat? Nikoli nezbytně — může s oporou v tomto celkově důvěryhodném repertoáru sledovat jiné cíle, např. věnovat se otázce konkrétní organizace určité pojmové domény.

Osobně mám ovšem s kognitivní lingvistikou problém tam, kde s některými tradičními mentálními termíny nakládá naivně, způsobem, který ignoruje lekce poskytované angloamerickou filozofií jazyka posledního století. Můj vztah k tomuto lingvistickému směru je rozporný, neboť ve výčtu jeho hlavních předpokladů a tezí se nerušeně setkávají body, které bych klidně po boku kognitivních lingvistů a v opozici k jiným směrům podepsal, s body, které jsou z mého pohledu značně naivní. Ano, jazyk využívá podobných nebo týčž kognitivních mechanismů jako jiné inteligenční projevy. Ano, významy jazykových prostředků jsou (spolu)utvářeny naší tělesností, naším přírodním i kulturním prostředím. Ano, naše pojmy mohou být různými způsoby konstruovány a re-konstruovány. Ne, jazykový význam není produktem individuální mysli/mozku; nedává smysl bez dalšího ztotožňovat význam slova *stůl*, pojem stolu a „mentální reprezentaci“ jedinečného či obecného stolu; mysl není nádoba, ve které by se jako kuličky hromadily, seskupovaly a přeskupovaly pojmy coby jakési abstraktní otisky stolů, židlí a skříní. Hluběji tu jít nechci; primárně mi šlo opravdu jen o poukázání na rozdílné způsoby, jimiž se s přívlastkem *kognitivní* v domácím i zahraničním lingvistickém kontextu nakládá.

V českém prostředí se navíc pojmové nejasnosti komplikují o skutečnost, že pražský výzkum prováděný pod hlavičkou kognitivní lingvistiky náleží spíše k slovanské (polsko-česko-ruské) nežli k anglosaské větvi tohoto lingvistického směru; tuto slovanskou větev přitom charakterizuje přerůstání do oblasti etnologie či kulturní antropologie. Řečeno krátce a v této krátkosti snad příliš kategoricky: Oproti *kognitivní vědě*, *kognitivní lingvistika* podstatně posunuje smysl slova *kognitivní*. Česká *kognitivní lingvistika* tento posunutý smysl zachovává; v části svých projevů ovšem opouští obor *lingvistiky*.

Radek Ocelák